

О. І. ДОМБРОВСЬКИЙ

СТАРОДАВНІ СТІНИ НА ПЕРЕВАЛАХ ГОЛОВНОГО ПАСМА КРИМСЬКИХ ГІР

Однією з цілей археологічної розвідки, яка систематично провадилася в горах Криму з 1955 по 1959 р.¹, була перевірка літературних і усних свідчень про стародавні кам'яні стіни на перевалах і деяких водороздільних хребтах Кримських гір.

Опис подібних споруд тричі зустрічався в археологічній літературі минулого століття; потім вони довгий час не привертали уваги дослідників.

Першим звернув увагу на ці пам'ятки в 1837 р. П. Кеппен. На підставі своїх власних спостережень, а в значній мірі і розповідей місцевих жителів він прослідив лінію напівзруйнованих кам'яних стін, які загороджували перевали таких нагір'їв, як Карабі, Тирке, Демерджи, Чатир-Даг². Стіни ці Кеппен ототожнював з «довгими стінами» загадкової країни Дорі, згадуваної Прокопієм Кесарійським в трактаті «Про будови»³.

Через деякий час точка зору Кеппена була залишена. Говорячи про це, ми змушені відмітити, що М. А. Тиханова в статті «Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма»⁴ приписала Кеппену таке розуміння терміну «довгі стіни», яке іде врозріз з Прокопієм і якого дотримується вона сама слідом за Дюбуа де Монпере. Починаючи з легковагих міркувань останнього, занадто довірливо повторюваних М. А. Тихановою⁵, в цілому ряді праць «довгі стіни» Прокопія були безпідставно ототоженені з різночасовими і різнохарактерними середньовічними укріпленнями передгірських районів Криму. Це невірне, як ми гадаємо, положення повторюється ще й до сьогодні і в найновіших працях з кримського середньовіччя В. В. Кропоткіна⁶ та А. Л. Якобсона⁷. Воно базується, в основному, на трьох помилках: на перетлумаченні тексту Прокопія; на топографічному непорозумінні, в силу якого в розташуванні згадуваних передгірських укріплень можна побачити уявну лінію або «систему» оборони; на датуванні VI ст. н. е. всіх вказаних пам'яток, в дійсності в більшості своїй пізніших. Про ці помилки в свій час згадував Є. В. Веймарн, який поле-

¹ Робота провадилася відділом античної і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР за участю археологічного і геодезичного гуртків обласної дитячої екскурсійно-туристської станції, які працювали при відділі.

² П. Кеппен, Крымский сборник, СПб, 1837, стор. 2, 44, 45, 243.

³ Procopii, De aedificiis, III, 7.

⁴ МИА, № 34, 1953, стор. 319 і далі.

⁵ М. А. Тиханова, вказ. праця, стор. 320, 323—325.

⁶ В. В. Кропоткин, Из истории средневекового Крыма, СА, XXVIII, 1958, стор. 199.

⁷ А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, МИА, № 63, 1959, стор. 24—27.

мізував з приводу них з вказаними авторами¹. В рамках даної статті докладно не розглядається це питання, тим більше, що розгорнута полеміка з приводу локалізації країни Дорі і огорожуючих її стін подається в інших роботах, підготовлених до друку².

Досліджуючи текст Прокопія, Е. І. Соломонік перш за все приходиться до висновку про достовірність свідчення Прокопія про «довгі стіни» в Криму, що викликає сумнів майже в усіх працях з кримського середньовіччя, як нібито таке, що суперечить археологічним даним. Спеціальне вивчення термінології Прокопія і аналіз уривка про країну Дорі в його трактаті «Про будови» дозволили їй уточнити розуміння ряду термінів Прокопія, в тому числі і найменування «довгі стіни». В названому творі і в інших його працях цей термін використовується тільки в одному певному розумінні (пор. Ф у к і д і д, «Про довгі стіни в Афінах» та ін.) — як фронтальної перешкоди, що відокремлювала або захищала великі території³. Прокопій ніде не називає «довгими стінами» стіни міст і кріпостей або самі міста і кріпості, як це розуміють названі вище автори.

Віднесення стін на перевалах головного гірського пасма до часу Юстиніана і Прокопія П. Кеппен не аргументував жодними археологічними матеріалами. Проте і шляхом виключення можна прийти до висновку, що вони, очевидно, споруджені не пізніше того часу. Стіни ці не можуть відігравати ніякої ролі, крім одної — бути перешкодою на шляхах, що ведуть з степів і передгір'їв на Південний берег Криму; ніякі інші споруди, як побачимо, за своїм характером і топографічно не підходять так близько до тексту Прокопія; не існує ніяких інших свідчень, які можна було б приурочити до цих стін; ніколи не використовували їх як укріплення ні татари, ні генуезці (у всякому разі не існує ніяких свідчень про це).

У 1883 р. В. Х. Кондараки коротко і неясно описав стіни, які були на Бабуган-Яйлі, західніше перевалу Кебіт-Богаз, розташованого між Чатир-Дагом (Палат-горою) і Бабуганом⁴. Стіни, згадувані ним, очевидно, не слід змішувати з тими, незначні залишки яких нам вдалося прослідити місцями на вузькому, крутому і звивистому хребті, який з'єднує Бабуган з Чатир-Дагом. Через цей хребет, або «коньок», як звуть його місцеві жителі, в тому місці, де він немовби провисає посередині, переважає дорога з Алушти до Кримського держзаповідника. В давнину і в середні віки вона була для цих місць основним шляхом, який зв'язував Південний берег з передгір'ям і степом. Стіна Кебіт-Богаз, мабуть, була аналогічна другій, відомій Кеппену стіні під західною вершиною Чатир-Дагу — Еклезі-Буруном. Між стінами пролягає найбільш крута, місцями стрімча частина хребта, що була природною перешкодою. За останній час одержані численні свідчення туристів, мисливців і лісників про ті кам'яні кладки на самому Бабугані, які, очевидно, мав на увазі Кондараки; стає ясным, що лінія природних і штучних перешкод, яка колись ізолювала Південний берег, не закінчувалася, як думав Кеппен, біля західних скель Чатир-Дагу, а продовжувалася далі на захід, вздовж головного пасма Кримських гір.

У статті М. А. Сосногорової «Мегалитические памятники в Крыму» також згадуються залишки довгих стін, що частково збереглися і до на-

¹ Е. В. Веймарн, «Пещерные города» Крыма в свете археологических исследований 1954—1955 гг., СА, № 1, 1958, стор. 72—74.

² Э. И. Соломоник, Свидетельство Прокопия о «длинных стенах» в стране Дори в Крыму, рукопись, 1958; О. И. Домбровский, О местоположении страны Дори и «длинных стенах» Прокопия Кесарийского по археологическим данным, рукопись, 1958. Обидві праці зберігаються в архіві відділу античної і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР.

³ Тези двох доповідей на цю тему, прочитаних в 1958 р. на пленумі ІМК в Москві і на засіданні античного сектора ЛВІМК в Ленінграді, зберігаються в архівах названих установ.

⁴ В. Х. Кондараки, В память столетия Крыма, М., 1883, стор. 245.

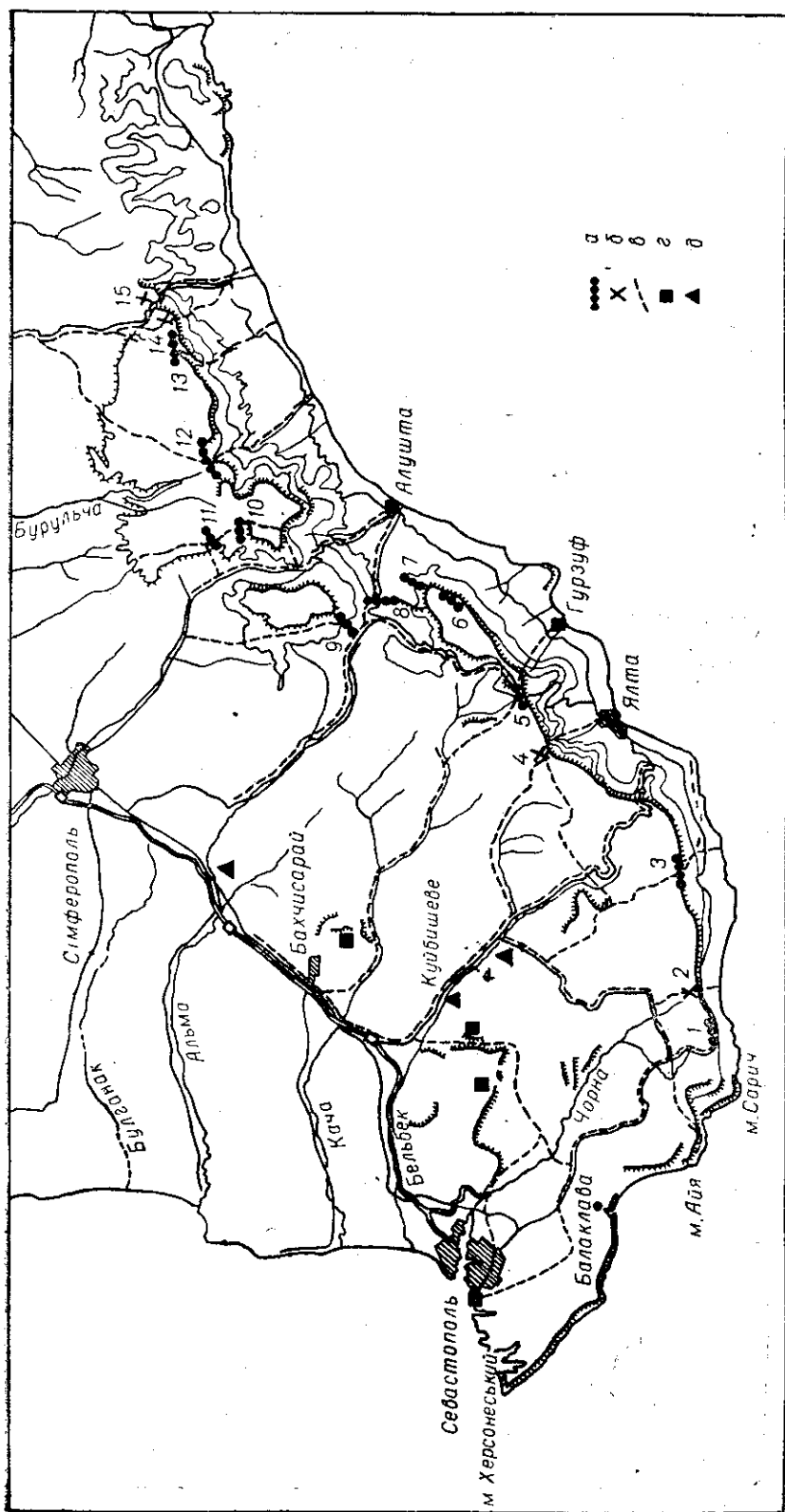

Рис. 1. Схема розташування стародавніх стін на перевалах головного пасма Кримських гір:

а — стіни, б — основні перевали, які діяли в давнину, в — основні ранньосередньовічні дороги, г — міста, що виникли в передгір'ях в V—VI ст. н. е., д — дрібні укріплення того ж часу. Перевали: 1 — Байдарський, 2 — Мерден (Чортова Дробина), 3 — Гаряч-Вайрський (Атбашський), 4 — Ауткінський (Йограф-Богаз), 5 — Гурузуфське сідло (Гурбет-Дере-Богаз), 6 — Талма-Богаз, 7 — Чамнібурунське сідло, 8 — Кібіт-Богаз, 9 — Ат-Чокрак-Богаз, 10, 11 — Демерджи Таш-Хобак-Богаз, 12 — Карабі Таш-Хабах-Богаз, 13 — Цигинтра, 14 — Алакат, 15 — Гявоча-Богаз.

шого часу, які пересікали перевали Байдарський, Бузулуцький, Тарпан-Баїрський¹. Стаття Сосногородової, місцями наївна і багато в чому невірна, в топографічному і описовому відношеннях — бездоганна. Сосногородова відносила згадувані нею стіни до мегалітичних на підставі ряду зовнішніх ознак, з яких головною була характерна система кладки інших стародавніх (як гадають — таврських) споруд.

Усі три автори, які писали про «довгі стіни», не мали жодних археологічних даних для їх датування. Деякі необхідні для цього факти були

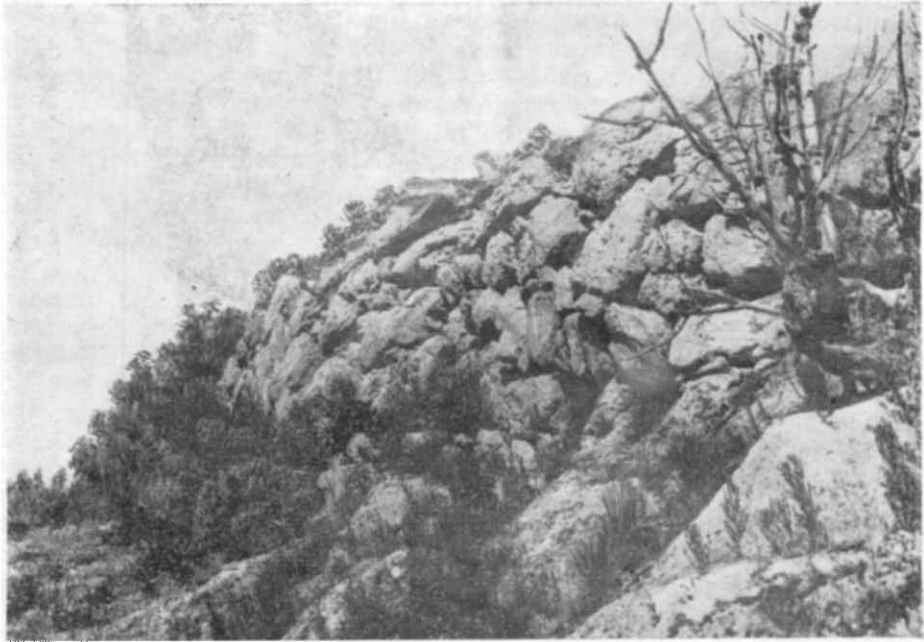

Рис. 2. Кладка однієї з стін на перевалі Карабі Таш-Хабак-Богаз (на ділянці А в схемі на рис. 3).

Фото П. А. Шохіна.

здобуті пізніше, коли до довгих стін повернулися спочатку в зв'язку з питанням про пам'ятки таврської культури, а потім — в зв'язку з розшуками країни Дорі Прокопія Кесарійського.

Тепер, в світлі розпочатих археологічних досліджень головного пасма Кримських гір, закономірно поставити питання, чи дійсно існує суперечність між свідцтвом Прокопія і даними археології.

У 1946 р. дослідженнями Тавро-скіфської експедиції під керівництвом П. М. Шульця були з'ясовані головні ознаки, що характеризують примітивне кам'яне будівництво таврів²: циклопічна система кладки насухо з використанням скельних виступів і круч, з включенням до неї окремих кам'яних брил, нагромаджуваних самою природою; відсутність перев'язі швів між каменями і, в зв'язку з цим, округленість кутів, звуження стін вгору і потовщення їх окремими поясами, які щільно прилягають один до одного.

Такими є, наприклад, стіни таврських укріплень на горі Кошка³ і на мисі Ай-Тодор, а також стіни гаданих укріплень таврів на горах

¹ М. А. Сосногородова, Мегалитические памятники в Крыму, 1875, Окремий відбиток в бібліотеці Кримського облмузею.

² П. Н. Шульц, Тавро-Скифская экспедиция в 1946 г., «Советский Крым», 1947, стор. 64, 65.

³ П. Н. Шульц, Таврское укрепленное поселение на горе Кошка в Крыму, КСИИ, вып. 7, 1957, стор. 63, рис. 1.

Хрестовій, Базман і Аю-Дазі. Як вже говорилося, ті ж риси властиві і «довгим стінам», описаним Сосногородовою; в результаті ж обслідування стін, згадуваних Кеппенем і Кондаракі, ми переконалися в тому, що і вони нічим не відрізняються від тих, які Сосногорова вважала мегалітичними.

У 1947 р. Є. В. Веймарн, керуючи загоном Тавро-Скіфської експедиції, провів археологічні дослідження однієї з стін, описаних П. Кеппенем в «Крымском сборнике», і обслідуваної П. М. Шульцем в 1946 р. Йдеться про стіну, яка прилягала одним кінцем до скелястої кручі Еклезі-Буруна, західніше вершини Чатир-Дагу, а другим — до стрімкої кручі над правим берегом струмка Аспорт і глибокою ущелиною, що відокремлює Чатир-Даг від гори Чорної. В тому місці, де стіну пересі-

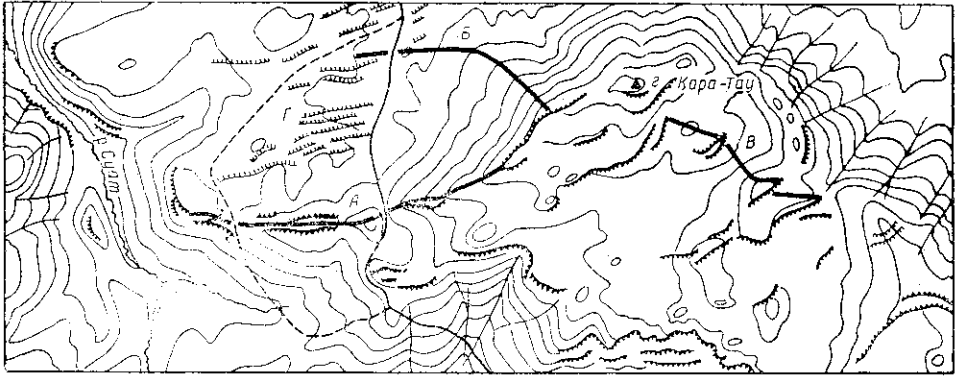

Рис. 3. Схема «довгих стін» на перевалі Карабі Таш-Хабак-Богаз. А, Б, В — стіни, Г — каррові поля («надовби»). За даними зйомок П. А. Шохіна склав С. К. Себеків.

кає давня, залишена дорога в Алушту, що проходила по західному схилу Палат-гори, Є. В. Веймарн провів зачистку прорізу в стіні, а поруч з ним — невеликої споруди, так званої цитаделі (прямокутне приміщення і огорожений дворик) на краю кручі, біля південної сторони стіни. Своєрідні технічні прийоми, застосовані тут, на думку Є. В. Веймарна, знаходять аналогію в будівельних прийомах оборонних споруд Ескі-Кермену — середньовічного городища, виникнення якого він, так само як і М. І. Репніков, відносить до V—VI ст.¹

Зачистка воріт і «цитаделі» таврського матеріалу не дала; нечисленні уламки глиняного посуду, зібрані при цьому, були пізньоантичного і ранньосередньовічного походження. Така нечисленність знахідок в даному разі є природною, оскільки постійне або тривале перебування і господарювання людей на такій незручній і тісній ділянці навряд чи мало місце. Що ж до характеру кераміки, то він в якійсь мірі суперечить уявленню про те, що Чатир-Дазька стіна належала таврам. На підставі незначних знахідок можна уявити, що ця стіна була споруджена найімовірніше в перших століттях нашої ери, період же її служби по цих знахідках визначити неможливо.

Розвідкою 1957 р. в 2 км на південь від Чатир-Дазької стіни, в урочищі Ат-Чокрак, поблизу джерела були виявлені сліди великого середньовічного поселення. Серед уламків посуду IX—XIII ст. в підйомному матеріалі на території поселення траплялися і фрагменти

¹ Е. В. Веймарн, Отчет о работах горного отряда Тавро-Скифской экспедиции в 1947 г. Зберігається в архівах ПМК АН СРСР і відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР; Н. И. Репников. Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928—1929 гг., ИГАИМК, т. XII, вып. 1, 8, Готский сборник, 1932, стор. 150.

ранньосередньовічної кераміки. Звідти ж були привезені і знайдені при оранці два великих ранньосередньовічних піфоси, які зберігалися в кол. Алуштинському музеї, тепер втрачені. Сукупність усіх цих даних дозволяє висунути припущення про хронологічну близькість стіни і поселення.

В 1956 р. при археологічному обслідуванні іншої довгої стіни, яка буде описана нижче, на перевалі Чигинітра-Богаз (на Карабі-Яйлі) були зібрані уламки пізнъотаврського посуду перших століть н. е., що неглибоко залягали в безпосередній близькості до стіни; в розкаті ж каменів від її зруйнованої верхньої частини були виявлені уламки круп-

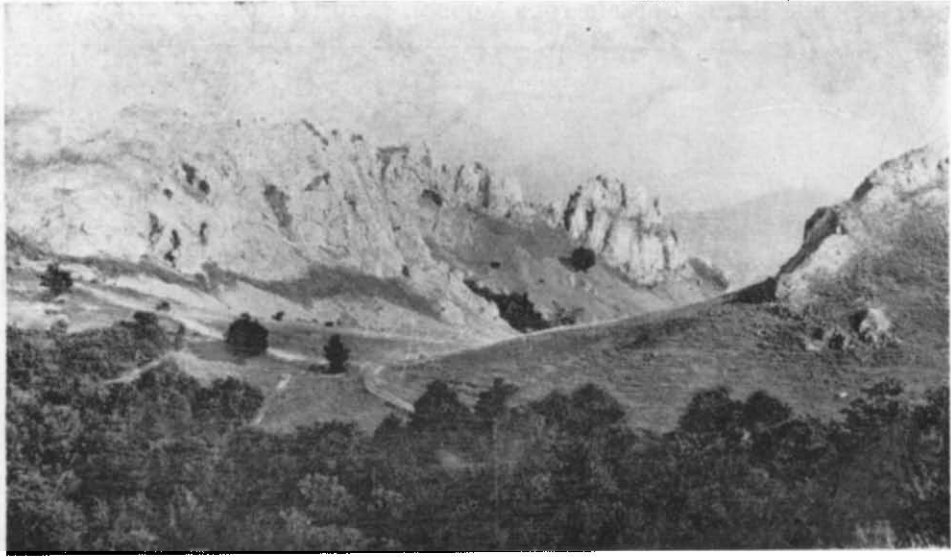

Рис. 4. Східний спуск перевалу Чигинітра із залишками довгої стіни.

Фото П. А. Шохіна.

них середньовічних посудин — піфосів і амфор VIII—X ст. Знахідки ці знову-таки нечисленні, але дозволяють припустити, що виникнення стін відноситься до рубежу або до перших століть нашої ери, а їх повне або часткове зруйнування сталося пізніше часу Юстиніана і Прокопія.

У 1956 і 1957 рр. нам вдалося пройти не тільки по слідах П. Кепена і М. Сосногорової і внести деякі уточнення в їх дані, але й виявити нові ділянки стін на перевалі Чамни-Бурун і Гурзуфському сідлі. Найменш обслідуваним щодо «довгих стін» залишився відрізок нагір'я поміж вершиною Кемаль-Егерек і східним краєм Бабугану. Проте і тут, як вже говорилося, ми маємо відомості про декілька довгих стін при дрібних безіменних перевалах цього відрізка яйли. Ці стіни частково збудовані з застосуванням вапнякового розчину, що має домішку розової цем'янки. Ті невеликі уламки затверділого розчину і знайденої в районі стін кераміки, які поступили в наше розпорядження¹, дозволяють згодом віднести спорудження деяких з стін до часів раннього середньовіччя. Віднесення їх до періоду царювання Юстиніана напрошується само собою: стіни, збудовані або відновлені з використанням розчину, розташовані саме на тих перевалах, звідки могла загрожувати безпосередня небезпека Алустону та Горзубітам; укріплення цих опорних пунктів Візантії на Південному березі Криму, за Прокопієм, були

¹ Вказані матеріали були доставлені сімферопольськими туристами-краєзнавцями В. П. Гончаровим, О. І. Гриппою і А. Г. Чебикіним.

споруджені Юстиніаном. Захист віддалених перевалів на заході і сході лінії довгих стін міг менше турбувати візантійських воєначальників; підтримання стін на цих могло бути цілком доручене місцевим жителям узбережжя і південних схилів головного пасма Кримських гір. Їх будівельна культура і техніка, очевидно, в значній мірі успадковані від таврів, стояли на менш високому рівні. Це, ймовірно, і визначило архаїчний вигляд створених ними споруд. Можливо, Юстиніан і не встиг завершити розпочату ним справу відновлення лінії гірських укріплень, свого роду пізньютаврського лімесу, існування якого не могло не бути вигідним для нього.

В поєднанні з південними кручами першого пасма Кримських гір довгі стіни колись являли собою майже непрохідно укріплену лінію. Вона починалася на заході від скель Баті-Лиману, де урвища Ласпинської яйли нависають близько над морем. Захист порівняно вузької берегової смуги між водою і скелями тут не складав великих труднощів. Закінчується ця лінія на сході стінами перевалу Чигинітра-Богаз (над с. Рибаче, кол. Туак) і кручами східного краю Карабі-Яйли. Тут круті скелясті гори також близько підходять до моря і утруднюють просування берегом з боку Судака.

Ще до початку ХІХ ст. лінія природних перешкод, які замикали з трьох сторін Південний беріг Криму, вже давно позбавлена довгих стін, зберігала своє значення.

Південний берег був майже відрізаний від Кримського півострова доти, поки будівництво доріг, спочатку поштових, а потім і шосейних, не зробило основні перевали цілком проходимими.

В давнину ці круті високі перевали, закривши їх довгими стінами, легко можна було зрбити зовсім неприступними.

На карті до «Кримського сборника» Кеппена довгі стіни не показані. Очевидно, автор не знайшов можливості нанести на неї пам'ятки, місцеположення яких залишалося для нього самого не цілком ясним. Дійсно, в тому випадку, коли Кеппен говорить про довгі стіни з чужих слів, важко іноді зрозуміти, які саме стіни він має на увазі¹. На Карабі-Яйлі і на її східних відрогам є пізні стіни явно не оборонного характеру. При значній довжині ці стіни тонкі, найчастіше до 70 см товщини; складені вони абияк, з різнокаліберного каменю, в більшості випадків поставленого на ребро. Такі стіни не могли бути високими і не являли собою скільки-небудь значної перешкоди. Вони могли виконувати лише одну роль — позначати межу крупних земельних володінь; через Карабі і Долгоруківську яйли проходили межі володінь місцевих татарських беїв. Очевидно, виникнення таких межових стін не можна відносити до часу раніше другої половини ХV ст., коли, в зв'язку з осіданням татар на землю і їх феодалізацією, в Криму відбувалося розмежування володінь.

Нашому загонові довелося оглянути на Ай-Петринській яйлі і стіни ще пізнішого походження. Це також свого роду довгі стіни, збудування яких декілька разів було розпочате, але не скрізь доведене до кінця лісовим відомством для огороження великих ділянок яйли в цілях лісоводства. Чисто сучасні будівельні прийоми, місцеположення і зовнішній вигляд цих стін дозволяють без будь-яких зусиль відрізнити їх від споруд середньовічних і стародавніх.

Цілковитим особливий характер мають ті стіни, які ми слідом за Кеппеном схильні ототожнювати з «довгими стінами» Прокопія Кесарійського. Їх влаштування, місцеположення і зовнішність так само специфічні, як і та історична роль, яку вони, очевидно, відіграли протягом деякого часу.

¹ П. Кеппен, вказ. праця, стор. 142.

В різних місцях, де ці стіни прокладені, вони різняться не тільки довжиною, але й плануванням; очевидно, у відповідності з останнім вони у кримських татар називалися по-різному: одні стіни — словом «ісар», інші — «таш-хабах». Щоправда, про дотатарські назви середньовічних стін, споруд тощо відомо мало, але й із збережених назв можна зробити один висновок: татарські назви найчастіше були перекладом на татарську або турецьку мову з того грецького діалекту, на якому розмовляло корінне населення цих місць. Лише в окремих випадках старі назви замінялися цілком новими або співзвучними татарським та турецьким іменам, які мали зовсім інший зміст.

Стіни на перевалах Байдарському, Бузулуцькому, Тарпан-Баїрському та деяких інших називалися словом «ісар» — стіна. Інші стіни, такі, як на перевалах Карабі-Яйли, носили назву «таш-хабах» — кам'яний замок. Це майже переклад одного з термінів Прокопія, а саме «клісур», що значить замок. Клісурами він називає оборонні споруди, які замикали гірські проходи на Кавказі, в Лазікі та інших місцях. До довгих стін Дорі сам Прокопій цей термін не застосовує, можливо, не випадково; незважаючи на те, що кавказькі клісури — це також довгі стіни, вони істотно відрізняються від кримських. Західно-кавказькі клісури місцями носять більш сильний відбиток візантійської будівельної техніки, а головне — вони мали башти, чого немає в жодній з довгих стін кримських нагір'їв¹.

Проте в інших, пізніших джерелах, як, наприклад, «Житие Иоанна Готского», фігурує саме цей термін². Цілком можливо, що татарське «таш-хабах» і було перекладом назви клісур, до того часу, ймовірно, привласненої деяким із згадуваних стін. Це могло статися завдяки тому, що функції цих стін і Прокопійових клісурів цілком збігалися.

Стіни, які розглядаються тут, як і ті, що називалися «ісарями», а також ті, що звалися «таш-хабах», не мають жодних бойових пристосувань. Це просто величезні огорожі, які були серйозною перешкодою для ворога лише в силу свого важкодоступного місцеположення. Таш-хабахи відрізняються від ісарів деякою ускладненістю своєї будови і планування в залежності від топографічних умов. Ісар — це, як правило, стіна, що перегороджує перевал від однієї кручі до другої; таш-хабах — це система стін. Найбільш значними і оригінальними з таких споруд є кам'яні замки на перевалах Карабі-Яйли: один — до с. Генеральське через гору Кара-Тау, другий — Чигинітра-Богаз — до сіл Рибаче, Привітне, Морське.

Таш-хабах біля гори Кара-Тау складається з трьох стін. Одна довга стіна тягнеться на 2 км по вузькому західному гребеню Кара-Тау, перемежуючись де-не-де крупними скельними брилами і дрібними урвищами, до яких прилягає циклопічна кладка з великих каменів, укладених насухо. Спускаючись з гребня Кара-Тау, стіна перегороджує глибоку сідловину над крутим спуском до р. Суат; в стіні залишено лише вузький (в сідловині гребня) проїзд для дороги, яка огинає по правому березі річки західний схил гори Кара-Тау до зустрічі з основною дорогою на с. Генеральське (кол. Улу-Узень). На північний захід від цих воріт стіна, вигинаючись кілька разів, підіймається на вузький довгий бугор, що закінчується скельною кручею, яка нависає над річкою. Тут, на плоскій вершині скелі, сама природа приготувала смотрову площадку — з її висоти на значному протязі проглядається тісне русло Суата, яке в літню пору міліє і може служити важкопрохідною, але все ж доступною дорогою. Таким чином, з двох другорядних шляхів один був закритий, а другий знаходився під контролем.

¹ За дані про кавказькі клісури дякую Л. Н. Соловйову, який вивчав їх на місцях в Абхазії.

² В. Г. Васильевский, Труды, т. II, вып. 2, СПб, 1912, стор. 398—419.

Основний шлях з передгір'їв через Карабі-Яйлу до моря пролягав не тут, а крізь вузьку щілину в гребені Кара-Тау, де обривається східний кінець згадуваної стіни. Протилежній стороні щілини не треба було штучного укріплення. Високий і гострий гребінь Кара-Тау підіймається тут ще вище і стрімкіше і тягнеться до вузького проходу поміж горами Кара-Тау і Тай-Хоба, наглухо перегородженого короткою кам'яною стіною. Висота Тай-Хоба закінчується грандіозною стрімкою кручею. В усьому цьому ланцюгу штучних і природних укріплень є лише одне слабе місце — вузька щілина, через яку проходить дорога з м. Білогорська (кол. Карасубазар) в с. Генеральське. Нещодавно це був головний, якщо не єдиний прямий шлях сполучення між Карасубазаром і узбережжям. Значення цього шляху в період середньовіччя було ще важливішим — це був шлях не тільки торговий, але і той, яким могли проникати на узбережжя озброєні сили кочівників. Очевидно, в зв'язку з цим і була збудована ще одна додаткова довга стіна, яка, не перегороджуючи воріт Кара-Тау, зробила їх неприступними. Ця стіна розташована так: Карабі-Яйла вся вкрита глибокими карстовими воронками, між якими тісно стирчать з-під землі, як надовби, уламки вертикально стоячих шарів вапняку, що руйнується. Петляючи поміж воронками і «надовбами», проходять тут вузькі скотопробіжні стежки і вищезгадувана перевальна дорога до прогалу в гребені гори Кара-Тау.

Недалеко від останнього від півніжжя Кара-Тау відходить на північ стіна довжиною близько 800 м, яка упирається в стрімкий край однієї з найглибших воронок. Приблизно посередині стіни є вузький проріз, через який і проходить дорога. В середині каре, утворюваного цією стіною, гребенем Кара-Тау і лінією західних урвищ над р. Суат, містилося найважче і для коня, і для подорожного поєднання «надовбів» і воронки. Якщо закрити проїзд в стіні, то кожний перехожий, а тим більше ворог, до того ж недостатньо знайомий з місцевістю, обходячи стіну, неминуче втратить з виду дорогу і потрапить в справжню пастку, з якої важко вибратися без великої втрати часу і сил. Яким би сильним не був ворог, він неминуче втратить би не тільки час, але й багато людей: умови місцевості дозволяють невеликій кількості захисників перевалу застосовувати серію раптових наскоків на противника, залишаючись для нього майже невидимим і невразливим.

На перевалі Чигинітра-Богаз в дещо інших топографічних умовах досягається та ж сама мета. Перевал складається з двох зв'язаних між собою шляхів. Один з них, який відразу впадає в очі, пролягає через довгу, звивисту і вузьку щілину, затиснуту скелями, і спускається по південному схилу вздовж струмка, що бере початок в джерелі під кручами яйли. Стежка, яка тут пролягає, вузька, крута і незручна; для спуску по ній з яйли навіть легко спорядженого загону потрібен значний час. При цьому, проходячи скелі східної кручі, доводиться повертатися спиною до них, що для воїна, який прикривається щитом, в ті часи являло серйозну небезпеку. Стіна, що йшла вздовж скелястого краю західної кручі, не давала ніякої можливості скоротити цей шлях. Від північного кінця стіни, де в глибокій сідловині є залишений в стіні прохід, до півніжжя високих скель Карабі горловина, по якій пролягає цей незручний спуск, весь час звужується: зверху це звуження неможливо відразу помітити, важко звідти і в повній мірі оцінити загрозу, яку воно ховає для великого загону, змушеного просуватися то під фланговим, то під тилковим обстрілом противника, який пускає свої стріли з недосяжної висоти кручі. Для захисників же перевалу відкриваються ще й можливості раптових наскоків з флангу і тилу на ту частину сил ворога, яка все ж встигне проникнути через горловину на відкритий спуск — для цього могли бути використані зручні природні

Рис. 5. Головна стіна Чигнітри, південна ділянка.

Фото П. А. Шохіна.

позиції, добре захищені брилами скель, нагромаджених біля підніжжя східного стрімчака: тут кожний камінь може нести ворогу загибель.

Коли б сміливий і численний противник вирішив відрядити частину своїх сил для знищення захисників перевалу, які зайняли східні кручі ущелини, то цей загін дуже легко, навіть неминуче був би затягнутий в тісну котловину, оточену з трьох боків гостроконечними скелями, між якими пролягає добре укритий і набагато зручніший спуск до моря, ніж той, що зверху здається єдиним. Цей другий перевал, при всій його непомітності, є головним. Він добре укритий скелями і укріплений штучною перемичкою у вигляді довгої стіни від однієї кручі до другої. Щоб досягти цього перевалу, через який колись проходила колісна дорога, противнику необхідно було спочатку подолати згадувану вище котловину, несучи при цьому сильні втрати, а після цього вже битися за оволодіння самим перевалом.

Без перебільшення можна вважати, що той противник, який буде вести бій тільки за один з перевалів Чигинітри, якщо не загине, то навряд чи досягне своєї цілі; той же противник, який добре обізнаний і сповнений рішимості битися відразу на обох напрямках, сміливо йдучи на роздвоєння своїх сил, повинен бути досить численним; інакше він, можливо, і пройде, але ціною таких втрат, які далі зможуть виявитися для нього згубними.

На схід від Чигинітри є ще три перевали з долин р. Кучук-Карасу і її притоків. Найближчий з них — Алакат-Богаз, тепер цілком закинутий, колись був основним шляхом на узбережжі. Тут де-не-де в заростях старого букового лісу ще й досі помітні залишки пізньосередньовічних придорожних споруд, а в скелястих місцях простежується проточена в камені колія дороги, по якій могли просуватися двоколісні гарби, в'ючні тварини, вершники і подорожні. Шлях цей місцями серед скель настільки вузький і тісний на такому значному протязі, що це вже само по собі дозволяло захищати його з висот сусідніх скель без додаткових споруд.

Далі на схід іде перевал Кокасан-Богаз, який тепер широко використовується для сполучення Білогорська з узбережжям, завдяки дорозі, вперше прокладеній ще в часи Кеппена і з того часу неодноразово поліпшуваній. Ця дорога виникла в результаті розвитку техніки. Ідучи по ній хоча б раз, ясно бачиш, чому в порівняно недалекому минулому не Кокасан-Богаз, а Алакат був основним перевалом. Без вибухових робіт наймовірно важко було б прокласти через Кокасан будь-який шлях, крім тісної стежки, загубленої в вузькій покрученій ущелині.

Третій на схід перевал — Арпатський, або Гяурча-Богаз, має свої незручності і труднощі, які ми розглядати не будемо, оскільки він пролягає за межами тієї довгої, замкнутої горами ділянки узбережжя, де ми, слідом за Кеппеном, вважаємо можливим локалізувати область Дорі.

Перевали на захід від гори Демерджі укріплені простіше, ніж перевали Карабі. Це можна пояснити меншою складністю топографічних умов, більшою висотою і стрімкістю гір і недоступністю самих перевалів.

Слід пам'ятати, що характер цих шляхів був у давнину і в середні віки іншим, ніж тепер: так, наприклад, добре благоустроений сучасний Ай-Петринський перевал тоді був важкопрохідною стежкою, а Ауткинський, тепер занедбаний, користувався, судячи з археологічних знахідок, великою популярністю. Наглухо були закриті стінами зручні перевали Байдарський, Бузулуцький і Тарпан-Баїрський, зате потайна лазівка Шайтан-Мердвень була, мабуть, єдиним безперервно діючим шляхом сполучення Південного берега з Байдарською долиною. Ангар-Богаз, тепер основний перевал на шляху з Сімферополя на Південний берег, набув сучасного значення лише після спорудження дороги, а до цього

значно важливішим був тепер майже забутий Кібіт-Богаз, нарівні з яким широко використовувався і Гурбет-Дере-Богаз (Гурзуфське сідло).

Варта уваги особливість відрізняє західний кінець цієї укріпленої границі від її східного кінця. Західний був закритий наглухо, цілком ізольований від небезпечних для гірської Таврики безпосередніх зносин із зоною впливу римського і візантійського Херсона. Жителі гірського Криму міцно укріпляли свій західний фланг і тил, очевидно, бажаючи таким чином забезпечити собі можливість бачити свого «союзника» лише перед собою, тобто виключно на тій вузькій смузі узбережжя, де в свій час змогли угніздитися римляни, а пізніше Юстиніан побудував два укріплення — Алустон і Горзубіти.

На підставі всього викладеного ми приходимо до висновку, що стародавні стіни на перевалах головного пасма Кримських гір ідентичні тим «довгим стінам» в Криму, про які пише Прокопій. Можливо, що вони поряд з іншими укріпленнями були збудовані горцями ще в період римської окупації і частково відбудовані (на лінії перевалів до Південного берега) в царювання імператора Юстиніана для захисту приморської території від кочівників.

Таким чином, на поставлене нами на початку статті питання про те, чи суперечать археологічні дані свідченню Прокопія про «довгі стіни», ми відповідаємо негативно. Дальші дослідження стін та інших ранньосередньовічних пам'яток Південного берега і головного гірського пасма, безперечно, остаточно проллють світло на одну з важливих, але неясних сторінок кримського середньовіччя, пов'язаних з країною Дорі.

У VII—XIII ст., в період хозарської навали і крайнього послаблення візантійського впливу в Криму, в період бурхливої феодалізації гірської і узбережної Таврики, довгі стіни втратили своє значення. З IX ст. на місцях занедбаних таврських сховищ стали повсюдно виростати феодальні замки і монастирі; до того часу довгі стіни перетворилися на руїни, камінь яких аж дотепер використовується навколишнім населенням для своїх споруд.

О. И. ДОМБРОВСКИЙ

ДРЕВНИЕ СТЕНЫ НА ПЕРЕВАЛАХ ГЛАВНОЙ ГРЯДЫ КРЫМСКИХ ГОР

Резюме

Археологические разведки в горном Крыму, проводимые с 1955 года отделом античной и средневековой археологии Института археологии АН УССР, включали исследование большого комплекса древних каменных стен, остатки которых обнаружены на всех перевалах главной гряды Крымских гор. Некоторые из них были известны и ранее. П. Келпепен, а вслед за ним и В. Х. Кондараки отождествляли их с теми «длинными стенами» в Крыму, о которых говорит Прокопий Кесарийский в трактате «О постройках».

С середины прошлого столетия главная горная гряда в археологическом отношении почти не изучалась. Точка зрения Келпепена на упомянутые стены была оставлена, и большинство современных авторов (например, М. А. Тиханова, А. Л. Якобсон, В. В. Кропоткин и др.) стали принимать за стены Прокопия ряд укреплений, разлитых по своему характеру и датам, расположенных на отдельных возвышенностях юго-западных районов предгорного Крыма. Поскольку же подобное отождествление во многом не согласуется с текстом Прокопия, то достовер-

ность последнего подвергнута сомнению и перетолковывается разными авторами сообразно их взглядам.

Новые археологические материалы требуют пересмотреть ошибочную, на наш взгляд, локализацию «длинных стен» и вновь обратиться к первоисточнику — тексту Прокопия, к его обстоятельному и всестороннему анализу.

В результате этой работы, произведенной Э. И. Соломоник, подтверждается достоверность свидетельства Прокопия и уточняется понимание термина «длинные стены»; судя по применению последнего к другим, хорошо известным объектам, он имеет твердый чисто технический смысл, под который нельзя подвести какие бы то ни было укрепления городов, замков или монастырей, как это делают вышеуказанные авторы. Выяснилось, что к понятию «длинных стен» ближе всего подходят не только по своему характеру, но и по топографическому местоположению (тоже четко обрисованному Прокопием) именно те стены, которые находятся на перевалах главной горной гряды.

На основании археологических находок эти стены могут быть отнесены к периоду с VI по конец IX в.

По Прокопию, «длинные стены» в Крыму преграждали проходы в страну Дори. Если отождествлять их с укреплениями главной горной гряды, то страна Дори может быть локализована на ее южных склонах к морю, что вполне соответствует указаниям Прокопия. Из этих укреплений одни являлись простыми стенами, протянутыми между скалистыми утесами, а другие представляли собой более или менее сложные сочетания нескольких стен с естественными препятствиями. Они в позднесредневековое время носили местное название таш-хабах — каменный замок, что является почти буквальным переводом прокопиевского названия клиссуры, применяемого им по отношению к аналогичным укреплениям в Лазике и других местах. Возможно, что именно эти укрепления горного Крыма и названы клиссурами в других средневековых источниках, например, «Житии Иоанна Готского».

Поскольку теперь известны памятники, местоположение, характер и дата которых совпадают с указаниями Прокопия, не остается никаких оснований сомневаться в достоверности его свидетельства. Нет необходимости его перетолковывать, произвольно подставляя под термин «длинные стены» те города, замки и монастыри, которые и расположены отнюдь не в горных проходах, как сказано у Прокопия, и относятся преимущественно не к VI, а к IX—X вв. В расположении их нет единой системы или заградительной линии. Видимость этого смогла возникнуть в глазах названных авторов лишь вследствие топографического недоразумения, вызванного плохим качеством археологических карт, отсутствием специальных геодезических съемок и, видимо, недостаточным знакомством с самими памятниками и местностью.

Уничтожение длинных стен на перевалах главной гряды Крымских гор в конце IX в. можно связать с процессом феодализации горной Таврики, начавшимся еще в VII—VIII вв., в период хозарского нашествия и крайнего ослабления византийских влияний в Крыму. События этого бурного времени и вызванные ими перемены лишили длинные стены их прежнего значения.